

РЭЦЭНЗІІ
REVIEWS

<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2022-67-1-125-128>

Паступіў у рэдакцыю 03.08.2021
Received 03.08.2021

А. У. Бразгуноў

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі,
Мінск, Беларусь*

**«ОТКРЫВАЮЩИЙ ВРАТА УЧЕНОСТИ»:
НОВАЯ КНИГА ПРА СІМЯОНА ПОЛАЦКАГА**

З’яўленне кнігі – заўсёды свята, перш за ўсё для розуму, і асабліва ў выпадку навуковай працы. Кніга, якая не выклікае зваротнай рэакцыі ад чытача, напісана дарэмна. (Хаця ў сучасным свеце, які адмаўляе многія выпрацаваныя стагоддзямі ісціны, падобныя развагі могуць быць інтэрпрэтаваныя як «ерась».) Навуковая праца можа быць каштоўнай і цікавай пры ўмове, што нясе новую інфармацыю, новыя веды. Але, да таго ж, і пакідае чытачу магчымасць адчуць асабістую рэфлексію з нагоды прачытанага. Новае даследаванне Лолы Уткіраўны Званаровай (Званарэва Л. У. *Открывающий врата учености: жизнь и творчество Симеона Полоцкого / монография. Отечественная история.* – М. : Academia, Библио ТВ, 2020. – 400 с.) як мага найлепш адпавядае вышэйназваным крытэрыям.

Чытач, які, зыходзячы з назвы манаграфіі, спадзяецца на традыцыйнае выкладанне матэрыялу, – апісанне этапаў жыццёвага шляху асветніка, узбагачанага выкладам зместу і сэнсу яго твораў, – будзе падмануты ў сваіх чаканнях. Але падмануты ў станоўчым, калі так магчыма сказаць, сэнсе слова. У «Предыслоўіі: 40 лет спустя» аўтар з асаблівай цеплынёй і ўдзячнасцю да людзей, якія прынялі ўдзел у яе навуковым лёсе, згадвае час свайго навучання ў Маскоўскім дзяржаўным універсітэце, у аспірантуры Інстытута літаратуры АН БССР, а таксама этапы свайго станаўлення як вучонага – даследчыка жыцця і творчасці Сімяона Полацкага, найярчэйшай творчай асобы ўсходнеславянскай айкумены. Задача, якую ставіць перад сабой даследчыца, – разгледзець феномен Сімяона Полацкага «на фоне складаных расійска-польска-беларуска-ўкраінскіх культурных і палітычных узаемасувязей і ўзаемаўплываў» (с. 41) – не з лёгкіх.

У цэнтры даследавання, вядома, знаходзіцца асоба Сімяона Полацкага. Але разам з тым яно арыентавана таксама і на спасціжэнне прычын і абставін паступовых, не заўсёды ўстойлівых змен у дзяржаўным, рэлігійным, культурным і грамадскім жыцці Маскоўскай дзяржавы другой паловы XVII ст. Змен, ідэйным натхняльнікам многіх з якіх стаў Сімяон Полацкі, змен, што набылі незваротны характар у час царавання Пятра I і ператварылі Маскоўскую дзяржаву ў Расійскую імперыю. Таму падзел асноўнай часткі даследавання на тры раздзелы, прысвечаныя адпаведна ідэйнаму, тэалагічнаму і педагагічнаму ўкладу асветніка ў развіццё рускай культуры, бачыцца цалкам дарэчным.

Хаця сцверджанне, што Сімяон Полацкі – знакавая для культуры і гісторыі ўсходніх славян асоба, даўно стала агульнапрызнаным, тым не менш яно захоўвае сваю актуальнасць. Знакаваць у многім вынікае з факталогіі жыццёвай і творчай біяграфіі пісьменніка: навучанне ў Кіеве і Вільні, выкладчыцкая і асветніцкая дзейнасць у Полацку і Маскве. Ды не толькі ў факталогіі справа. Не меншае, а можа, і вырашальнае значэнне мелі практычныя пачынанні і ідэйныя задумы асветніка.

У гэтай сувязі характэрная назва першага раздзела даследавання – «Политическая позиция просветителя как результат осмысления опыта всеобщей и европейской истории». Тут

Л. У. Званарова з прыцягненнем мноства фактаў, звязаных з руска-польска-шведскімі адносінамі ў 1655–1657 гг., раскрывае абставіны фарміравання палітычнай пазіцыі Сімяона Полацкага, якая знайшла адлюстраванне ў яго творчасці гэтага перыяду. Несумненна, вырашальны ўплыў на адмоўнае стаўленне асветніка да вайны зрабіў асабісты вопыт: вайна 1654 – 1667 гг. паміж Маскоўскай дзяржавай і Вялікім Княствам Літоўскім скараціла насельніцтва беларускіх зямель напалову, а родны горад пісьменніка фактычна ператварыла ў руіны. Як вучонаму, аўтару даследавання робіць гонар, што яна не замоўчвае непрыемных старонак беларуска-рускіх адносін, звязаных з гэтай вайной. Напрыклад, жорсткага знішчэння і разрабавання Вільні і яе жыхароў у 1655 г. маскоўскім войскам пад камандаваннем ваяводы Якава Чаркаскага і гетмана запарожскага войска Івана Залатарэнкі (с. 65–66), незаздроснай долі ўніяцкага насельніцтва (с. 86), а таксама жалосных для далейшага лёсу старабеларускай культуры вынікаў згаданай вайны. Гэта важна, паколькі, на наш погляд, у дадзеных непрыемных акалічнасцях і хаваецца адна з асноўных, побач з названымі шановай даследчыцай (с. 86–87), прычын пераезду Сімяона Полацкага ў Маскву, дзе яму было прапанавана высокае становішча пры царскім двары і дапамога ў ажыццяўленні разнастайных задум. За плячыма заставалася зруйнаваная Радзіма, узнаўленне насельніцтва якой да ўзроўню 1654 г., года пачатку вайны, заняло наступныя сто гадоў. (Сучасны беларускі чытач мог бы ўгледзець у паводзінах асветніка своеасаблівую нацыянальную здраду. Але ж справа ў тым, што нацыянальная свядомасць як такая, у адрозненне ад этнічнай і рэлігійнай, у разглядаемую эпоху яшчэ адсутнічае.)

У гэтым святле зусім іначай успрымаецца напісаная асветнікам у сталыя гады «Гутарка пра ваяванне» («Беседа о брани»), якая павінна была, па справядлівай заўвазе Л. У. Званаровай, наблізіць цара і яго прыдворных да еўрапейскай прававой свядомасці (с. 70). Развагі Сімяона Полацкага каштоўныя тым больш, што ён катэгарычна асуджае вайну дзеля захопу чужых зямель і якое-небудзь апраўданне ёй бачыць толькі ў тым выпадку, калі яна скіравана на ўстанаўленне «міру і цішыні ў народзе».

Веды, набытыя асветнікам у навучальных установах на радзіме, «змог ён з карысцю прымяніць у маскоўскі перыяд грамадска-асветніцкай дзейнасці» (с. 101), пра што падрабязна распаведзена ў 2-й главе першага раздзела «От освоения белорусско-украинско-польского культурного пространства – к просветительской миссии в России». Паколькі сваю задачу асветнік бачыў ва ўдасканаленні расійскага грамадства, з рэтраспектывы яго пераезд у Маскву выглядае іначай, чым для сучаснікаў: ён трымаў сябе як сапраўдны хрысціянін, паколькі пабачыў магчымасць «скарэння» ўсходняга суседа ВКЛ сілай слова, а не зброі. Такія задумы былі невыпадковыя для манаха Сімяона: фарміраванне яго светапоглядных прыярытэтаў цесна звязана з перыядам навучання ў Кіева-Магілянскай калегіі, у мурах якой клопатамі кіеўскага мітрапаліта Пятра Магілы і яго паслядоўнікаў была распрацавана стратэгія рэлігійнага і культурнага сінтэзу Захаду і Усходу. У яе межах было прадугледжана таксама і ідэяна-культурнае абнаўленне праваслаўя. Гэты рух у многім быў падрыхтаваны эпохай Адраджэння з яе культам універсальных ведаў, якія не маюць канфесійных абмежаванняў. З гэтай прычыны, напрыклад, нечуваная для тагачаснай Маскоўскай дзяржавы «ерась» – навучанне праваслаўных у каталіцкіх і пратэстанцкіх установах – у ВКЛ успрымалася за натуральны стан рэчаў. Адметна, што гады вучобы Сімяона Полацкага, уніята-базыльяніна, прайшлі ў двух асноўных адукацыйных цэнтрах Украіны і Беларусі першай паловы XVII ст. – у праваслаўнай Кіева-Магілянскай калегіі і каталіцкай Віленскай акадэміі.

З Украінай і Беларуссю звязана і станаўленне творчага стылю Сімяона Полацкага, якому ўласцівыя не строгія лагічныя пабудовы навуковага трактата, а паэтычная вобразнасць, іншасказальнасць, алегарычнасць. Так, ён – філосаф, але перадусім – мастак. І гэта не выпадковасць. У мурах калегіі фарміраваліся ў «студыёзусаў» уяўленні пра паэтычнае мастацтва як сацыяльна і маральна каштоўнасную, богаўгодную справу, роўную па сваёй асветніцкай значнасці апостальскім дзеям і здольную прывесці да спазнання ісціны, а значыць, наблізіць чалавека да Бога. Ідэя гэтая вынікала з барокавай тэорыі прыпадабнення творчасці паэтаў, надзеленых «спрытным розумам», творчасці Усявышняга. Лічылася, што ісціну немагчыма спасцігнуць па частках, яна з'яўляецца чымсьці цэльным, непадзельным і самадастатковым. Адсюль імкненне Сімяона Полацкага ахапіць у сваёй паэтычнай творчасці неабдымнае, т. зв. энцыклапедызм, жаданне даць паэтычнае апісанне, ацэнку з боку духоўнай карысці нават самай нязначнай рэчы,

з’яве, паняццю. «Благоумие», «гадание», «камень», «сокол», «торжество», «яма» і тысячы іншых падобных загаловаў-азначэнняў «Вертаграда шматкветнага» і «Рыфмалагіёна» – усё гэта складаныя часткі цэласнай карціны светабудовы. Узятая сукупна, ва ўяўленні Сімяона Полацкага яны адкрываюць чалавеку Ісціну. У той жа час у сваім свецкім ужытку яны служаць маральнаму выхаванню і асвеце, што складае галоўную задачу мастацтва барока.

Узрастанне свецкага пачатку ў рускай культуры, зварот Расіі да духоўных каштоўнасцей Захаду, пошук новых ідэйных і маральных арыенціраў развіцця, адсоўванне на другі план дамінаваўшай раней канцэпцыі візантыйства – усё гэта, як паказвае праца Л. У. Званаровай, паслужыла Сімяону Полацкаму надзейным грунтам для распрацоўкі арыгінальнай канцэпцыі эвалюцыі ўсходнеславянскага свету ў рэчышчы хрысціянскага ўніверсалізму. Адным з адметных прыёмаў, скарыстаных ім у абгрунтаванні дадзенай канцэпцыі, было выкарыстанне Святога Пісання для інтэрпрэтацыі расійскай гісторыі і сучаснасці – пра гэта ідзе гаворка ў 3-й главе першага раздзела «Проецирование библейских сюжетов на исторические события в текстах Симеона Полоцкого». Аднак варта ўлічыць, што ў паэтычнай творчасці, як справядліва заўважае Л. У. Званарова, свабода дзеяння была надзвычай вузкая: «У маскоўскі перыяд творчасці паэтычная свабода мела для Сімяона Полацкага канкрэтныя рамкі: этыка-эстэтычныя нормы, прадыхтаваныя ладам жыцця царскага двара другой паловы XVII стагоддзя» (с. 152).

У адрозненне ад свецкай улады праваслаўная царква па-ранейшаму заставалася прыхільніцай візантыйскай традыцыі, якая ставіла знак тоеснасці паміж абсалютнай уладай Госпада ў нябёсах і ўладай яго зямных абраннікаў, чым спрыяла абагаўленню ўладара ў вачах падданных. Гэтым рэлігійным догматам была абумоўлена, як нам падаецца, тая дваістасць палітычнай пазіцыі Сімяона Полацкага, пра якую вядзе гаворку даследчыца: сімпатыі да беларусаў і палякаў, а разам з тым падтрымка расійскага абсалютызму, які не зусім адпавядаў маральным ідэалам асветніка (с. 82). Яго ідэалам быў мудры кіраўнік, што клапаціцца пра дабро сваіх грамадзян і з’яўляецца ўзорам цнотаў – прыпадобнены Пантакратару (Спасу-Усётрымальніку) зямны манарх (аўтакрат).

Рэфарматарскія пачынанні асветніка закранулі, як вядома, многія сферы расійскай культуры таго часу, падрабязны выклад асаблівасцей іх ажыццяўлення чытач знойдзе па ўсім тэксце даследавання. Тут зазначым толькі, што паспяховасць рэформ наўпрост залежала ад прыхільнасці і ўхвалення царскага двара. Асабліва зацятая барацьба разгарнулася з другой паловы 1660-х гг. паміж свецкай і царкоўнай уладай, што адзначаецца ў другім раздзеле «Симеон Полоцкий и московские “любомудры”: партия “латинистов-западников” и ее влияние на церковную жизнь России». Тут асноўны акцэнт даследчыца зрабіла на распачатай саборам 1674 г. дыскусіі пра выпраўленне ранейшага і стварэнне новага перакладу Бібліі, а таксама на традыцыйным характары заходняй арыентацыі ў царкоўных дзеячах Расіі пачынаючы з другой паловы XVII ст. У гэтым раздзеле нам не хапіла больш падрабязнага аналізу (у аспекце светапогляду полацкага асветніка) трактата «Посах кіравання» («Жезл правления», 1667), напісанага Сімяонам Полацкім дзеля выкрыцця «расколанаучальнікаў» Мікіты Дабрыніна-Пустасвята і папа Лазара і надрукаванага ў 1667 г. ад імя сабора, што адбыўся годам раней. Яркае і каларытнае абвінавачанне рэлігійных апанентаў (напрыклад, «яко бо козлищ бл(а)гая и плодоносная древеса об[ъ]ядаеть и губить, свиния же сквернымъ носомъ вертоградъ рыеть и нивочтожествуеть, тако и скотоумный сей Никита сотвори в саде бл(а)гоплодовитомъ и в вертограде бл(а)говонноцветномъ с(вя)тыхъ писаний» (арк. 29адв. – 30)), як вядома, скончылася для іх спаленнем зажыва. Дарэчнай, як нам падаецца, была б тут і згадка пра ўплыў традыцый беларуска-ўкраінскай царкоўнай палемікі канца XVI – першай трэці XVII ст. на дадзены твор, а таксама на гамілетычныя творы Сімяона Полацкага «Обед душевный» і «Вечеря душевная». Гэтыя заўвагі, аднак, маюць прыватны характар.

Сярод сваіх асноўных задач Сімяон Полацкі бачыў знаходжанне гармоніі паміж грамадскім і асабістым, узмацненне магутнасці дзяржавы праз інтэлектуальнае развіццё яе грамадзян, што, маючы на ўвазе аўтакратызм расійскай улады, было магчыма выключна шляхам рэалізацыі ідэі цара-філосафа, гэта значыць асвечанага манарха. З’яўляючыся прыдворным паэтам магутнага «ўсходняга» цара, Сімяон Полацкі не мог, натуральна, адкрыта выяўляць перад ім уласныя светапоглядныя перакананні, што было ўласціва бюргерскаму і манаскаму асяроддзю на яго радзіме. Тым не менш, на нашу думку, ён рабіў гэта няяўным чынам. Па-першае, стараўся прывіць цару і прыдворным новыя нормы, погляды і перакананні праз шматлікія прыемныя для іх усхва-

ленні, праслаўленні, прывітанні з нагоды і інш. У гэтым бачыўся асветніку залог далейшага ўдасканалення ўсяго грамадства. Па-другое, яго паэтычныя творы арыентуюць чытача не на сузіральна-духоўнае, а на дынамічнае, інтэлектуальнае, а значыць, крытычнае ўспрыманне свету.

У гэтым сэнсе трэці, заключны раздзел даследавання – «Педагогический аспект общественно-литературной деятельности Симеона Полоцкого и его влияние на систему образования в России» – каштоўны найперш тым, што раскрывае шляхі непасрэднага эстэтычнага і практычнага ўздзеяння культуры на больш шырокія пласты грамадства. Маральнае і грамадзянскае выхаванне і ўдасканаленне гледача і чытача было галоўнай мэтай тэатральнай і выдавецкай дзейнасці Сімяона Полацкага. Раскрыццю яе асаблівасцей, таксама як і фарміраванню высокай культуры кніжнай справы, прысвечаны 2-я і 3-я главы раздзела. Надзвычай пазнавальнай з’яўляецца 1-я глава – «Исторический опыт мировой “учительной” литературы». Тут даследчыца на канкрэтных прыкладах раскрывае не толькі агульнаеўрапейскі, але і беларуска-ўкраінскі літаратурны і культурны ўплыў, што знайшоў адлюстраванне ў творчасці Сімяона Полацкага маскоўскага перыяду і быў звязаны з імёнамі Францішка Скарыны, Мікалая Гусоўскага, Сымона Буднага, Лаўрэнція Зізання, Мялецця Сматрыцкага, Мацея Сарбеўскага, Ігнація Яўлевіча і інш. Асабліва хацелася б адзначыць арыгінальнае прачытанне тыпалагічных сыходжанняў творчасці асветніка з творами ўсходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыны (с. 250, 256, 262–264).

Дадзеныя развагі, натуральна, не могуць падмяніць індывідуальнага прачытання разглядаемай навуковай працы, тым больш расставіць у ёй адназначныя акцэнты. Усё сказанае намі – толькі суб’ектыўныя рэфлексіі, першае ўражанне. Але, не баючыся памыліца, мы можам сцвярджаць, што дадзеная манаграфія Лолы Уткіраўны Званаровай прадстаўляе навукова абгрунтаваны, але разам з тым і неардынарны погляд на жыццё і творчасць усходнеславянскага асветніка. Упершыню ў «сімяонаполацказнаўстве» асоба пісьменніка разгледжана цэласна пад вуглом адлюстравання ў літаратурнай творчасці яго індывідуальных грамадскіх, педагогічных, ідэалагічных і прыродазнаўчанавуковых уяўленняў. Кніга, несумненна, будзе запатрабавана не толькі ў Расіі, але таксама ў Беларусі, Украіне і іншых краінах.

Выказваючы згоду з высновамі шановай даследчыцы, дазвольм сабе напрыканцы дзве цытаты, што апісваюць, на наш погляд, надзвычай важныя вынікі ўсёй працы: «Гэта быў першы выпадак у гісторыі рускай культуры, калі чалавек выступіў з актыўнай прапагандай навуковых ведаў не з пазіцыі здзіўлення, уласцівага пабочнаму назіральніку або неафіту, а з трыбуны навукі, выступіў як яе актыўны носьбіт» (с. 326). І яшчэ: «Такім чынам, да Захаду Маскоўская Русь паварочваецца задоўга да Пятра. Ён застае ў Маскве ўжо трывала аселую калонію кіеўскіх і «літоўскіх» выхадцаў і навучэнцаў, цэлае пакаленне, якое вырасла і было выхавана ў думках пра Запад, калі не ў заходніх думках. Менавіта ў гэтым асяродку ён знаходзіць першае спачуванне сваім культурным пачынанням. Навізна Пятроўскай рэформы не ў заходніцтве, але ў секулярызацыі» (с. 226–227). Як пераконвае нас даследаванне Л. У. Званаровай, заслуга Сімяона Полацкага ў поспеху дадзенага працэсу надзвычай істотная.

Свае першыя ўпэўненыя крокі ў бок агульнаеўрапейскага культурнага лёсу Маскоўская дзяржава зрабіла шмат у чым дзякуючы Сімяону Полацкаму, які адкрыў перад ёй браму еўрапейскай вучонасці. Не выключана, што з часам гэты выбар быў бы зроблены Расіяй у любым выпадку. Але без творчага, інтэлектуальнага і духоўнага гарэння, імпульсу і руплівасці полацкага асветніка гэта быў бы якасна іншы выбар у першую чаргу для расійскіх самадзержцаў-рэфарматараў, яго вучняў – цароў Фёдара Аляксеевіча і Пятра Першага. Творчы запал Сімяона Полацкага даў той штуршок, які на стагоддзі вызначыў кірунак развіцця Расіі як адметнай, але еўрапейскай па духу цывілізацыі. І ў гэтым, мяркую, яго значэнне для мінуўшчыны, цяперашняга часу і будучыні ўсходнеславянскага культурнага дыялогу.

Информация об авторе

Брезгунов Александр Владимирович – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы, Национальная академия наук Беларуси (ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, Минск, Беларусь). E-mail: beowulf.bel@gmail.com

Information about the author

Alexandr U. Brazgunou – Ph. D. (Philol.), Leading Researcher. Centre for Belarusian Culture, Language and Literature researches of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Surganov Str., Bldg 2, Minsk 220072, Belarus). E-mail: beowulf.bel@gmail.com